

ઘોરણી : 11

અર્થશાસ્ત્ર

પાઠ : 10

અંદાજપત્ર

સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન : 1 નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો.

(1) ભારતના બંધારણમાં કેટલા સ્તરની સરકારનો ઉલ્લેખ છે ?

(A) એક સ્તરીય

(C) ત્રિસ્તરીય

(B) દ્વિસ્તરીય

(D) શૂન્ય સ્તરીય

(2) પંચાયત એટલે શું ?

(A) પાંચ વ્યક્તિની સભા

(B) પચાસ વ્યક્તિની સભા

(C) પાંચ સો વ્યક્તિની સભા

(D) પાંચ ગામની સભા

(3) સમતોલ અંદાજપત્રની તરફેણ કોણે કરી હતી ?

(A) એડમસ્મિથ

(B) માર્શિલ

(C) કેઈન્સ

(D) ફિક્સ

(4) શિક્ષણ એ કોની જવાબદારી છે ?

(A) કેન્દ્ર સરકારની

(B) રાજ્ય સરકારની

(C) સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓની

(D) સંયુક્ત જવાબદારી

(5) કુગાવા સમયે સરકાર પોતાનો ખર્ચ કેવો રાખે છે ?

(A) સ્થિર રાખે છે.

(B) ઘટાડે છે.

(C) વધારે છે.

(D) શૂન્ય કરી નાંખે છે.

(6) કોણી ભલામણ મુજબ રાજ્યોને કેન્દ્રની કર-આવકનો હિસ્સો
મળે છે ?

(A) આયોજનપંચ

(B) નાણાપંચ

(C) નીતિઆયોગ

(D) કેન્દ્ર સરકાર

(7) ભારતમાં કયા પ્રકારની ખાધનું નીતિવિષયક મહત્ત્વ ગણાતું
નથી ?

(A) મહેસૂલી ખાધ

(B) અંદાજપત્રીય ખાધ

(C) રાજકોષીય ખાધ

(D) પ્રાથમિક ખાધ

(8) નીચેના પૈકી કયા વેરાનો સમાવેશ GSTમાં થાય છે ?

(A) આવકવેરો

(C) સંપત્તિવેરો

(B) બક્ષિસવેરો

(D) સેવાવેરો

પ્રશ્ન : 2 નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો .

(1) અંદાજપત્ર એટલે શું ?

➤ સરકાર દ્વારા આવનારા નાણાકીય વર્ષ માટે ખર્ચ અને આવકના જે અંદાજો રજુ કરવામાં આવે છે, તેને અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે.

(2) અંદાજપત્રને કેટલી બાજુઓ હોય છે ? કઈ-કઈ ?

➤ અંદાજપત્રને બે બાજુઓ હોય છે : (1) આવકના અંદાજો અને (2) ખર્ચના અંદાજો.

(3) કેન્દ્ર અને રાજ્યની સંયુક્ત જવાબદારી હેઠળનાં કાર્યોની યાદી આપો ?

➤ કેન્દ્ર અને રાજ્યની સંયુક્ત જવાબદારી હેઠળનાં કાર્યોની યાદી : શિક્ષણ,
આરોગ્ય, ખેતી, ઉદ્યોગ, વીજળી, વાહનવ્યવહાર, સંદેશવ્યવહાર વગેરે.

(4) સામાન્ય રીતે સંસદમાં અંદાજપત્ર કોણ રજૂ કરે છે ?

➤ સામાન્ય રીતે સંસદમાં દેશના નાણાંમંત્રી અંદાજપત્ર રજૂ કરે છે.

(5) ખાધવાળું અંદાજપત્ર કોને કહેવાય ?

➤ જે અંદાજપત્રમાં સરકારનું અંદાજિત ખર્ચ સરકારની અંદાજિત આવકથી વધુ
હોય તેને ખાધવાળું અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે.

(6) સામાન્ય રીતે અંદાજપત્રના અમલનો સમયગાળો કયો હોય છે ?

➤ સામાન્ય રીતે અંદાજપત્રના અમલનો સમયગાળો આવનાર નાણાકીય વર્ષ પૂરતો હોય છે.

(7) મહેસૂલી આવક કોને કહેવાય ?

➤ સરકારને આવકવેરો, મિલકતવેરો, બક્ષિસવેરો, આબકારી જકાત વગેરેમાંથી થતી આવક મહેસૂલી આવક છે.

(8) વિકાસલક્ષી ખર્ચાઓ કોને કહેવાય ?

➤ સામાજિક સેવાઓ અને આર્થિક સેવાઓ પાછળ થતા ખર્ચ વિકાસલક્ષી ખર્ચાઓ કહેવાય છે.

(9) બિનવિકાસલક્ષી ખર્ચાઓમાં કયા ખર્ચાઓનો સમાવેશ થાય છે ?

➤ બિનવિકાસલક્ષી ખર્ચાઓમાં વહીવટી સેવાઓ, પેન્શન અને નિવૃત્તિના લાભો, જાહેર દેવાની ચુકવણીઓ વગેરે પાછળ થતા ખર્ચાઓનો સમાવેશ થાય છે.

(10) પંચાયતની આવકનાં સાધનો જણાવો.

➤ પંચાયતની આવકનાં સાધનો છે : (1) બંધારણમાન્ય અને રાજ્ય સરકારે મંજૂરી આપી હોય તેવા સ્થાનિક વેરા અને દંડની રકમ (2) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા મળતાં સીધાં અનુદાન અને (3) રાજ્યની વિવિધ યોજનાઓના અમલ માટે પંચાયતને ફાળવેલાં નાણાં.

(11) ભારતમાં વસ્તુ સેવાકર (GST)નો અમલ ક્યારથી કરવામાં આવ્યો ?

➤ ભારતમાં સત્તાની ત્રિસ્તરીય વહેંચણી થયેલી છે : (1) કેન્દ્ર સરકાર,
(2) રાજ્ય સરકાર અને (3) સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ જેવી કે,
પ્રુનિસિપાલિટી, નગરપાલિકા, ગ્રામપંચાયત વગેરે.

(12) GST કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ કોણ હોય છે?

➤ GST કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ ભારતના નાણામંત્રી હોય છે.

પ્રશ્ન : 3 નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (1) અંદાજપત્ર દ્વારા સંપત્તિની પુનઃ વહેંચણી કઈ રીતે થઈ શકે છે ? સમજાવો.
- સરકારના અંદાજપત્રમાં સામાજિક સેવાઓ જેવી કે શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય,
પાયાની સુવિધાઓ પાછળ કરવામાં આવતા મહેસૂલી ખર્ચને કારણે
સમાજનું જીવનધોરણ ઊંચું આવે છે. તેમની આવક વધતાં સંપત્તિનું સર્જન
થાય છે. સરકારના અંદાજપત્રમાં આર્થિક સેવાઓ જેવી કે ઘેતી, ઉદ્યોગ,
વીજળી, વાહનવ્યવહાર, ટેકનોલોજી વગેરે પાછળ કરવામાં આવતા
મહેસૂલી ખર્ચને કારણે દેશમાં ઘેતી-ઉદ્યોગક્ષેત્રે વિકાસ થતાં રોજગારીનું
સર્જન થાય છે. લોકોની આવકમાં વધારો થાય છે અને તેઓ જરૂરી સંપત્તિ

વસાવી શકે છે. અંદાજપત્રમાં કરવામાં આવતા મૂડી-ખર્ચાઓને લીધે ગરીબોને નાણાકીય સહાય મળી રહે છે. તેથી તેઓ માળખાકીય સુવિધાઓનો ઉપલોગ કરી શકે છે.

(2) અંદાજપત્રના પ્રકારો ટ્રેકમાં સમજાવો.

- અંદાજપત્રના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર છે : 1. સમતોલ અંદાજપત્ર
2. અસમતોલ અંદાજપત્ર.

1. સમતોલ અંદાજપત્ર :

સમતોલ અંદાજપત્ર એટલે એવું અંદાજપત્ર કે જ્યાં સરકારનો અંદાજિત ખર્ચ તેની અંદાજિત આવક જેટલો હોય.

➤ સમતોલ અંદાજપત્રમાં આર્થિક સ્થિરતા જગવાઈ રહે છે અને પ્રજા પર બોજ વધતો નથી. સમતોલ અંદાજપત્ર ટકાવવા જરૂરી ખર્ચ ઘટાડવામાં આવે તો આર્થિક કલ્યાણ જોખમાય છે. જો તેમ ન કરવામાં આવે, તો વેરા વધારી સમતોલ કરતાં આર્થિક વિકાસ અવરોધાય છે.

2. અસમતોલ અંદાજપત્ર :

જો અંદાજપત્રમાં અંદાજિત આવક અને ખર્ચ સરખા ન હોય, તો તે અસમતોલ અંદાજપત્ર કહેવાય છે. આવી અસમતુલા બે રીતે હોય છે : (A) ખાધવાળું અંદાજપત્ર
(B) પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર.

(A) ખાધવાળું અંદાજપત્ર :

જ્યારે સરકારનું અંદાજિત ખર્ચ સરકારની અંદાજિત આવક કરતાં વધુ હોય ત્યારે તેવું અંદાજપત્ર ખાધવાળું અંદાજપત્ર કહેવાય છે.

- વિકસતા દેશોમાં ખાધવાળું અંદાજપત્ર બને છે. ખાધવાળું અંદાજપત્ર વિકાસલક્ષી અને કલ્યાણલક્ષી ગણવામાં આવે છે. ખાધવાળા અંદાજપત્રમાં કરવેરા ઓછા હોય છે અને રોજગારી વધારી શકાય છે. ખાધવાળા અંદાજપત્રમાં સરકારી દેવું વધે છે અને નાણાં બિનકાર્યક્ષમ રીતે ખર્ચાય છે.

(B) પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર :

જ્યારે સરકારનું અંદાજિત ખર્ચ સરકારની અંદાજિત આવક કરતાં ઓછું હોય ત્યારે તેવું અંદાજપત્ર પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર કહેવાય છે.

- પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર કુગાવાને કાબૂમાં લેવા મદદરૂપ બને છે. આ અંદાજપત્રમાં સરકારને દેવું કરવું પડતું નથી અને પ્રજા પર ભવિષ્યમાં કરબોજ સહન કરવો પડતો નથી. પુરાંતવાળા અંદાજપત્રમાં સરકાર જરૂરી ખર્ચ ટાળે તો સામાજિક કલ્યાણ અને વિકાસ રૂધ્યાય છે. મંદીના સમયમાં નાણાંના અભાવે મૂડીરોકાણ અને રોજગારી પર અસર થાય છે.

(3) પુરાંતવાળા અંદાજપત્રના ફાયદાઓ જણાવો.

- પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર કુગાવાને કાબૂમાં લેવામાં મદદરૂપ બને છે.
પુરાંતવાળા અંદાજપત્રમાં સરકારે ખર્ચને પહોંચી વળવા દેવું કરવું પડતું નથી.

પુરાંતવાળા અંદાજપત્રમાં પ્રજા પર ભવિષ્યમાં બોજો પડતો નથી.

(4) GSTનો અર્થ આપો.

- વસ્તુઓ કે સેવાઓના પૂર્તિ (Supply) પર લાદવામાં આવતો કર એટલે ‘વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર’ ‘વસેક (Goods and Services Tax - GST).
- કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારોના વિવિધ પરોક્ષ કરવેરા ૨૬ કરી વસ્તુઓ

અને સેવાઓને એક જ કર હેઠળ આવરી લઈ જે કર લેવામાં આવે છે, તને વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર' (GST) કહે છે. GST એ કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારનો સંયુક્ત પરોક્ષવેરો છે. GSTનું સંચાલન જીએસ્ટી કાઉન્સિલ કરે છે. જેના અધ્યક્ષ દેશના નાણામંત્રી અને સિમિના સભ્યો રાજ્યના નાણામંત્રીઓ છે.

(5) GSTના કેટલા ભાગ પડે છે? કયા-કયા?

- ભારતમાં GSTના મુખ્યત્વે બે ભાગ પડે છે
 1. CGST અને SGST/UTGST 'કેન્દ્ર વસ્તુઓ અને સેવા કર' અને 'રાજ્ય વસ્તુઓ અને સેવાકર' / 'કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોનો વસ્તુઓ અને સેવા કર' રાજ્યમાં કે કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ(Union Territory)માં જ્યારે વસ્તુ કે સેવાનું ખરીદ-વેચાણ

થાય છે, ત્યારે જે GST લાગે છે તેના બે ભાગ પડે છે :

(1) CGST : કેન્દ્ર સરકારનો GST

(2) SGST/UTGST : રાજ્ય સરકારનો GST/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશનો GST

ઉદાહરણ : રાજકોટનો ઉત્પાદક સુરતમાં વસ્તુનું વેચાણ કરતો હોય અને GSTનો દર 18% હોય અને 200 ની કિંમતની વસ્તુ હોય, તો CGST (9%) =

* 18 + SGST (9 %) = * 18 મળી કુલ 36 GST ભરવો પડે.

2. IGST - આંતરરાજ્ય GST એક રાજ્યમાં ઉત્પાદિત થતી વસ્તુ અન્ય કોઈ રાજ્યમાં વેચવામાં આવી હોય ત્યારે તેના પર લાગતો વેરો IGST કહેવાય છે.
ઉદાહરણ: સુરતમાં ઉત્પાદિત વસ્તુ મુંબઈમાં વેચવામાં આવે તો તેના પર લાગતો વેરો IGST કહેવાય છે.

(6) GST, CGST, SGST, UTGST અનેIGSTનાં પૂર્ણ નામ આપો.

- GSTનું પૂર્ણ નામ 'Goods and Services Tax' છે.
- CGSTનું પૂર્ણ નામ 'Central Goods and Services Tax' છે.
- SGSTનું પૂર્ણ નામ 'State Goods and Services Tax' છે.
- UTGSTનું પૂર્ણ નામ 'Union Territory Goods and Services Tax' છે.
- IGSTનું પૂર્ણ નામ 'Integrated Goods and Services Tax' છે.

પ્રશ્ન : 4 નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો.

(1) અર્થ આપો : મહેસૂલી ખાધ, અંદાજપત્રીય ખાધ, રાજકોષીય ખાધ,
પ્રાથમિક ખાધ.

➤ **મહેસૂલી ખાધ:**

અંદાજપત્રમાં મહેસૂલી આવક કરતાં મહેસૂલી ખર્ચ વધી જાય
ત્યારે મહેસૂલી ખાધ ઉદ્ભબે છે.

➤ **અંદાજપત્રીય ખાધ:**

જ્યારે મહેસૂલી અને મૂડી ખાતાની આવક કરતાં મહેસૂલી અને
મૂડી-ખર્ચ વધારે હોય ત્યારે અંદાજપત્રીય ખાધ ઉદ્ભબે છે.

➤ રાજકોષીય ખાધ:

મૂડી ખાતાની આવકમાંથી સરકારનું દેવું બાદ કરતાં મળતી ખાધ રાજકોષીય ખાધ છે.

➤ પ્રાથમિક ખાધ:

રાજકોષીય ખાધમાંથી વ્યાજની ચુકવણી બાદ કરતાં મળતી ખાધ પ્રાથમિક ખાધ છે.

(2) અંદાજપત્રની અસરો જણાવો.

➤ અંદાજપત્ર દેશના અર્થતંત્ર અને દેશની પ્રજાને સામાન્ય રીતે નીચે મુજબની અસરો પહોંચાડે છે:

- (1) આવકને ધ્યાનમાં રાખી ખર્ચ કરવાની સરકારને ફરજ પડે છે. તેથી સરકારમાં રાજકોષીય શિસ્ત આવે છે.
- (2) આર્થિક અને સામાજિક મહત્વને ધ્યાનમાં લઈ વિવિધ ક્ષેત્રો વચ્ચે નાણાંની ફળવણી થાય છે. વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મૂડીરોકાણ માટેનું માર્ગદર્શન મળી રહે છે.
- (3) પ્રાથમિક ખાદ્ય કરવેરા દ્વારા લોકોની વપરાશયોગ્ય આવક મુજબ માંગનું નિયંત્રણ થાય છે.
- (4) કરવેરા અને ખર્ચનું સંતુલન કરી, અર્થતંત્રમાં મંદી અને કુગાવાનું નિયંત્રણ થતાં આર્થિક સ્થિરતા જળવાય છે.

- (5) રાજ્યની યોજનાઓના હેતુને ધ્યાનમાં લઈ આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસ માટે અંદરૂપત્ર માર્ગદર્શક બને છે.
- (6) વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નાણાકીય ફાળવણી દ્વારા જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોને મૂડીરોકાણ અંગેની દિશા મળી રહે છે.
- (3) ખ્યાલો સમજાવો : (A) મૂડી-આવક (B) મૂડીખર્ચ (C) મહેસૂલી ખર્ચ
- (A) મૂડી - આવક :
- મૂડી-આવકોમાં બજારમાંથી મેળવેલી લોનો, મધ્યસ્થ બેંકમાંથી મેળવેલાં કરજો, ટ્રેઝરી બિલોના વેચાણની આવકો, વિદેશી સરકારો પાસેથી મેળવેલી લોનો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

➤ (B) મૂડી-ખર્ચ :

મૂડી-ખર્ચમાં જમીન, મકાન, યંત્રો અને યંત્રસામગ્રી, જાહેર સાહસોના શેર અને ડિબેન્યરોમાં રોકાણો. રાજ્ય અને અન્ય સંસ્થાઓને આપેલી લોનો જેવી ભૌતિક તેમજ નાણાકીય અસ્કયામતો મેળવવા માટેના ખર્ચ. શસ્ત્ર-સરંજામનાં કારખાનાં સ્થાપવા માટે કરાતાં રોકાણો વગેરે.

➤ (D) મહેસૂલી ખર્ચ:

વપરાશી ખર્ચી પગાર-ચુકવણી, વસ્તુઓ અને સેવાઓ માટે કરાતા ખર્ચ. બદલા-ચુકવણીઓ, વ્યાજ, પેન્શિન, સૈનિકોનાં

વેતન, કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો, સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓને અપાતાં અનુદાન, નાણાકીય સહાય વગેરે.

(4) રાજ્ય સરકારના મૂડીખાતાની આવક અને ખર્ચબાજુની વિગતો જણાવો.

રાજ્ય સરકારનું મૂડીખાતું	
આવક (જમા)	ખર્ચ (ઉધાર)
<p>↓</p> <p>(1) જાહેર દેવું</p> <p>(A) રાજ્ય સરકારનું આંતરિક દેવું (B) કેન્દ્ર તરફથી મળતી લોન અને પેશગીઓ</p> <p>(2) અન્ય સરકારોને આપેલી લોન અને પેશગીઓની વસૂલાત</p> <p>(3) અન્ય મૂડીઆવક દા. ત., વિનિવેશીકરણ(ડિસઈન્વેસ્ટમેન્ટ) પ્રાપ્ત થતી મૂડીઆવકો</p>	<p>↓</p> <p>(1) વિકાસલક્ષી (A) સામાજિક સેવાઓ પાછળ થતો મૂડીખર્ચ (B) આર્થિક સેવાઓ પાછળ થતો મૂડીખર્ચ</p> <p>(2) બિનવિકાસલક્ષી (A) સામાન્ય સેવાઓ પાછળ થતો મૂડીખર્ચ (B) જાહેર દેવાની ચૂકવણી (C) અન્ય ખર્ચ : રાજ્ય દ્વારા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને, સરકારોને અપાતી લોન અને પેશગીઓ</p>

(5) પંચાયતોનાં કાર્યો અને આવકના સોતો જણાવો.

- પંચાયત એટલે “પાંચ વ્યક્તિની સભા”. ભારતના બંધારણ મુજબ પંચાયતું પોતાના ગામના વિકાસ માટે સામાજિક ન્યાયની યોજના બનાવી શકે છે.
- પંચાયતના કાર્યો : જાહેર સફાઈ, જાહેર આરોગ્ય, પ્રાથમિક શિક્ષણ, પાણીની સુવિધા, રસ્તાની સુવિધા જાળવવાનો છે.
- પંચાયતના આવકના સોત : બંધારણમાન્ય અને રાજ્ય સરકારે મંજુરી આપી હોય તેવા સ્થાનિક વેરા અને દંડની રકમ. કેન્દ્ર દ્વારા મળતાં સીધાં અનુદાન. રાજ્યની વિવિધ યોજનાઓ માટે પંચાયતને ફાળવવામાં આવતાં નાણાં.

(6) વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર લાવવા પાછળનાં કારણો જણાવો.

➤ વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર લાવવા પાછળનાં કારણો નીચે મુજબ છે:

(1) એક જ વસ્તુ પર લાગતા વિવિધ વેરા ઘટાડી એક જ વેરો કરવો.

(2) રાજ્યો વચ્ચે ઊભા થતા વેરાના તફાવતને નાખૂં કરવા.

(3) વહીવટી સરળતા અને કરકસર કરવા.

(4) વહીવટમાં ડિજિટલાઇઝેશન સરળતાથી થઈ શકે તે માટે

(5) કરચોરી અટકાવવા અને પરોક્ષવેરાને વધારે ઉત્પાદક

(6) પ્રજા પર પડતા પરોક્ષવેરાના બોજાને ઘટાડવા.

પ્રશ્ન : 5 નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વેક જવાબ આપો.

(1) અંદાજપત્રનો અર્થ આપી તેના ઉદેશોની સમજૂતી આપો.

➤ આવનારા નાણાકીય વર્ષમાં આવક અને ખર્ચના જે અંદાજો નક્કી કરવામાં આવે છે, તેના ચોક્કસ ઉદેશો છે, જે નીચે મુજબ છે :

1. સત્તા સમૂહોની મંજૂરી મેળવવી : સરકારે ખર્ચ અને આવક મેળવવા માટે લોકશાહી સત્તામંડળની મંજૂરી લેવી જરૂરી હોય છે. અંદાજપત્ર એ સરકારને મંજૂરી મેળવવા માટે રજૂ કરેલી અંદાજિત દરખાસ્ત છે. દા.ત. સંસદમાં કેન્દ્રિય બજેટ દ્વારા સરકાર પહેલાં સંસદ પાસે મંજૂરી માંગે છે કે, આવનારા વર્ષમાં સરકાર આ પ્રકારે ખર્ચ અને આવક કરવા માંગે છે.

2. સંસાધનો અને જવાબદારીઓનો અંદાજ મેળવવા : જાહેર સત્તાઓ દ્વારા
બજેટ રજૂ કરવાનો એક ઉદેશ એ છે કે, તેને આવનારા વર્ષમાં કરવાનાં
કામની જવાબદારીનો ખ્યાલ આવે છે અને તે આવનારા વર્ષમાં ક્યાંથી
આવક મેળવી શકશે તેની શક્યતા તપાસે છે.

3. સાધન-કાળવણીને યોગ્ય દિશા મળો છે : અંદાજપત્ર તૈયાર કરવાના લીધે
જ હેતુઓ મુજબ સાધન-કાળવણી થાય છે. અંદાજપત્ર તૈયાર કર્યા વગર ખર્ચ
થાય તો એક જ બાબત પાછળ ખર્ચ થઈ જાય અને બીજુ બાબતો બાકી રહી
જાય. આવું ન થાય તે માટે ખર્ચ પહેલાં જ કાળવણી નક્કી કરવી જરૂરી છે.

4. પ્રજાની જાણકારી માટે : સરકારે અંદાજપત્ર એટલા માટે રજૂ કરવું જોઈએ,

કારણ કે નાગરિકોને ખબર પડે છે કે, હવે અર્થતંત્રમાં શું થશે! કયા ક્ષેત્રમાં રોકાણ થશે ! કઈ વસ્તુ મોંધી થશે ! કઈ વસ્તુ પર કરવેરા લાગશે ! આમ, અંદાજપત્ર આર્થિક આયોજનનો એક ભાગ જ છે. સરકારને નીતિઓ નક્કી કરવામાં તથા તેની દિશા નક્કી કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

(2) કેન્દ્ર સરકારના અંદાજપત્રના હિસાબી ખાતાઓની વિગતે ચર્ચા કરો.

➤ કેન્દ્ર સરકારનું અંદાજપત્ર દેશના નાણાંમંત્રી લોકસભામાં મંજૂરી માટે જે-તે વર્ષના ફેબ્રુઆરી માસની અંતિમ તારીખે રજૂ કરે છે. કેન્દ્ર સરકારના અંદાજપત્રમાં ખર્ચનું વર્ગીકરણ આયોજિત અને બિનઆયોજિત ખર્ચ તરીકે થાય છે. કેન્દ્ર સરકારના અંદાજપત્રના હિસાબી ખાતાઓની વિગતો નીચે મુજબ છે :

મહેસૂલી ખાતું

આવક (જમા)

ખર્ચ (ઉધાર)

(1) કર-આવક

- (A) પ્રત્યક્ષ કરવેરાથી પ્રાપ્ત થતી આવકો
- (B) GSTમાંથી પ્રાપ્ત આવક
- (C) GST હેઠળ આવરી લેવાઈ ન હોય તેવી વસ્તુ પરના પરોક્ષવેરાની આવક
- (D) કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોમાંથી પ્રાપ્ત વેરાની આવક

(1) બિનઅયોજિત ખર્ચ (યોજનામાં ન હોય તેવા)

- (A) વ્યાજની ચૂકવણી (રાજ્ય/સરકારે ભૂતકાળમાં લીધેલા ધિરાણ પર ચૂકવવાનું વ્યાજ)
- (B) સામાજિક સેવાઓ જેવી કે શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, પાયાની સુવિધા પાછળ થતો ખર્ચ, વહીવટી સેવા પાછળ થતો ખર્ચ, સામાન્ય સેવાઓ પાછળ થતો ખર્ચ
- (C) આર્થિક સેવાઓ જેવી કે ખેતી, ઉદ્યોગ, વીજળી, વાહનવ્યવહાર, ટેકનોલોજી પાછળ થતો ખર્ચ
- (D) રાજ્ય સરકાર અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને અપાતું અનુદાન અને સહાય
- (E) સંરક્ષણ પાછળ થતું ખર્ચ
- (F) સબસિડી
- (G) પેન્શન, પગાર વગેરે

(2) કર સિવાયની આવકો	(2) આયોજિત ખર્ચ (યોજનામાં હોય તેવા)
(A) સરકારે આપેલા ધિરાણ પર મળનારા વ્યાજની આવક	(A) ખેતી, ઉદ્યોગો, સિંચાઈ, સૂચના, પ્રસારણ, ઊર્જા, ખનીજ, વાહનવ્યવહાર અન્ય ક્ષેત્રો પાછળ થતો આયોજિત ખર્ચ
(B) જાહેર ઉદ્યોગમાંથી મળેલા નફા અને રિવિડની આવક	(B) કેન્દ્ર અને રાજ્ય શાસિત પ્રદેશોને અપાતી સહાય
(C) જાહેર સેવા-સુવિધામાંથી પ્રાપ્ત ફી તથા દંડની આવક	
(D) વિદેશોમાંથી પ્રાપ્ત થતું સહાયક અનુદાન	

મૂડી ખાતું

આવક (જમા)

- (1) ઋણ-વસૂલી (Recovery of Loans)
- (2) દેવાથી પ્રાપ્ત થતી આવક
- (3) અન્ય આવક દા. ત., વિમૂડીકરણમાંથી થતી આવક, નાની બચત યોજનામાંથી થતી આવક

ખર્ચ (ઉધાર)

- (1) ઋણની પુનઃચૂકવણી
- (2) અન્ય સરકારને અપાતા વિરાશ પાછળ થતો ખર્ચ
- (3) સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રોમાં થતો મૂડીખર્ચ
- (4) સંરક્ષણક્ષેત્રે થતો મૂડીખર્ચ

(3) રાજ્ય સરકારના અંદાજપત્ર ઉપર ટ્રેક નોંધ લખો.

- રાજ્ય સરકારના અંદાજપત્રમાં મહેસૂલી ખર્ચ અને મૂડી-ખર્ચનું વગ્નિકરણ વિકાસલક્ષી ખર્ચ અને બિનવિકાસલક્ષી ખર્ચ તરીકે થાય છે. એતી, ઉદ્યોગ, સિંચાઈ વગેરે પાછળનો ખર્ચ વિકાસલક્ષી ખર્ચ છે. જેનો હેતુ વિકાસને વેગ મળે તે જોવાનો છે. બિનવિકાસલક્ષી ખર્ચ જેવાં કે વહીવટી સેવાઓ, પેન્શન અને નિવૃત્તિના લાભ વગેરે ખર્ચી. આવા ખર્ચ દેશના વિકાસ માટે નથી થતા, પરંતુ તે દેશના લોકોનાં જીવનધોરણ સુધારા માટેનું માળખું તૈયાર કરે છે. કે રાજ્ય સરકારનું બજેટ ખૂબ મર્યાદિત સાધનોના સંદર્ભમાં રજૂ થાય છે. કે રાજ્ય સરકારના અંદાજપત્રના ખાતાની વિગતો નીચે મુજબ છે :

રાજ્ય સરકારનું મહેસૂલી ખતું

આવક (જમા)	ખર્ચ (ઉધાર)
<p>(1) કેન્દ્રીય વેરાઓમાંથી મળેલો હિસ્સો (નાણાપંચની ભલામણ મુજબ)</p>	<p>(1) વિકાસલક્ષી</p> <p>(A) સામાજિક સેવાઓ જેવી કે શિક્ષણ, આરોગ્ય, પોષણ, પાણી-પુરવઠો, પછાત વર્ગાનું કલ્યાણ વગેરે પાછળ થતો ખર્ચ</p> <p>(B) આર્થિક સેવાઓ જેવી કે કૃષિ, ગ્રામીણવિકાસ, સિંચાઈ, ઉદ્યોગ, પરિવહન, સંચાર, વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, પર્યાવરણ વગેરે પાછળનો ખર્ચ</p>
<p>(2) રાજ્યના કરવેરાની આવકો</p> <p>(A) ખેતીની આવક ઉપરનો કર જે હાલમાં લેવાતો નથી.</p> <p>(B) જમીન-મહેસૂલ</p> <p>(C) સ્ટેમ્પ ડયૂટી</p> <p>(D) રાજ્યની આબકારી જકાત</p> <p>(E) વેચાણવેરા/મૂલ્યવર્ધિત કર</p> <p>(F) ઓન્ટ્રી ટેક્સ</p> <p>(G) લક્ઝરી ટેક્સ</p> <p>(H) મનોરંજનનો કર</p> <p>(I) અન્ય કરવેરા</p> <p>(J) વાહનકર</p> <p>(K) વીજળી પરનો વેરો</p>	<p>(2) બિનવિકાસલક્ષી</p> <p>(A) સામાન્ય સેવાઓ જેવી કે વહીવટીય સેવાઓ, પેન્શન અને નિવૃત્તિના લાભ, નાણાકીય સેવાઓ વગેરે પાછળ થતો ખર્ચ</p> <p>(B) અન્ય ખર્ચ : સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને અપાતા અનુદાન</p>
<p>(3) GST માંથી બાદ રખાયેલ વસ્તુ પરના પરોક્ષ વેરાની આવક</p> <p>(4) અન્ય આવકો : અનુદાન, દાન, ભેટ</p>	<p style="margin-left: 100px;">ના સ્થાને GSTની આવક</p>

રાજ્ય સરકારનું મૂડીખાતું

આવક (જમા)	ખર્ચ (ઉધાર)
<p style="text-align: center;">↓</p> <p>(1) જાહેર દેવું</p> <p>(A) રાજ્ય સરકારનું આંતરિક દેવું</p> <p>(B) કેન્દ્ર તરફથી મળતી લોન અને પેશગીઓ</p>	<p style="text-align: center;">↓</p> <p>(1) વિકાસલક્ષી</p> <p>(A) સામાજિક સેવાઓ પાછળ થતો મૂડીખર્ચ</p> <p>(B) આર્થિક સેવાઓ પાછળ થતો મૂડીખર્ચ</p>
<p>(2) અન્ય સરકારોને આપેલી લોન અને પેશગીઓની વસૂલાત</p>	<p>(2) બિનવિકાસલક્ષી</p> <p>(A) સામાન્ય સેવાઓ પાછળ થતો મૂડીખર્ચ</p> <p>(B) જાહેર દેવાની ચૂકવણી</p> <p>(C) અન્ય ખર્ચ :</p> <p>રાજ્ય દ્વારા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને, સરકારોને અપાતી લોન અને પેશગીઓ</p>
<p>(3) અન્ય મૂડીખાતક</p> <p>દા. ત., વિનિવેશીકરણ(ડિસેન્વેસ્ટમેન્ટ)</p> <p>પ્રાપ્ત થતી મૂડીખાતકો</p>	

(4) અંદાજપત્રની ખાધના પ્રકારો સમજાવો.

➤ અંદાજપત્રો સમતુલિત અને અસમતુલિત હોય છે. અસમતુલિત અંદાજપત્ર પુરાંતવાળું કે ખાધવાળું હોઈ શકે છે અને ખાધવાળા અંદાજપત્રમાં અંદાજપત્રની વિવિધ ખાધ નીચે મુજબ સમજી શકાય :

1. મહેસૂલી ખાધ : અંદાજપત્રમાં મહેસૂલી આવક કરતાં મહેસૂલી ખર્ચ વધી જાય ત્યારે મહેસૂલી ખાધ ઉદ્ભૂવે છે. આ પ્રકારની ખાધ એ દર્શાવે છે કે, રાજ્યના ચાલુ ખર્ચ ચાલુ આવક કરતાં વધારે છે. વ્યાવહારિક તથા હિસાબી દૃષ્ટિએ આવી ખાધ તંત્રની નીચી કાર્યદક્ષતા દર્શાવે છે. મૂડીખાતાની આવકમાંથી આ ખાધ ભરપાઈ કરવાના પ્રયત્ન થઈ શકે છે.

2. અંદાજપત્રની ખાધ : અંદાજપત્રમાં બે ભાગ હોય છે : મહેસૂલી ખાતું અને મૂડીખાતું. જ્યારે મહેસૂલી અને મૂડી ખાતાની કુલ આવક કરતાં મહેસૂલી અને મૂડીખર્ચ વધારે હોય ત્યારે સમગ્ર અંદાજપત્ર ખાધવાળું ગણાય માટે તેને અંદાજપત્રીય ખાધ કહેવાય. કેન્દ્ર સરકાર અંદાજપત્રીય ખાધ પૂરી કરવા માટે રિઝર્વ બેન્ક પાસેથી ઉપાડ કરે છે જેને ખાધપુરવણી કહે છે. જ્યારે રાજ્ય સરકાર અંદાજપત્રની ખાધ પૂરવા માટે કેન્દ્ર સરકાર પાસેથી અતિરિક્ત ઉપાડ કરે છે. (ઓવરડ્રાફ્ટ)

3. રાજકોષીય ખાધ : રાજ્ય (સરકાર) બજારમાંથી જે નાણાંનું ઘિરાણ મેળવે તેને મૂડી ખાતાની આવક

કહેવાય પણ વાસ્તવિક વ્યવહારમાં તે દેવું છે. સરકારની અંદાજપત્રીય ખાધ અને સરકારે બજારમાંથી મેળવેલ દેવું એ બંનેના સરવાળાને રાજકોષીય ખાધ કહે છે. આમ, રાજકોષીય ખાધ અંદાજપત્રની ખાધ કરતાં વધુ હોય છે.
રાજકોષીય ખાધ = કુલ ખર્ચ - કુલ આવક (બજારમાંથી મેળવેલા દેવા સિવાયની) અથવા અંદાજપત્રની ખાધ + બજારમાંથી મેળવેલ દેવાની રકમ.

4. પ્રાથમિક ખાધ : રાજકોષીય ખાધમાંથી વ્યાજની ચૂકવણી બાદ કરવામાં આવે તેને પ્રાથમિક ખાધ કહેવામાં આવે છે. રાજ્યને દેવાના વ્યાજની ચૂકવણી બોજો સર્જે છે પણ આ બોજો વર્તમાનના કામને કારણે નથી. દેવું ભૂતકાળમાં થયું છે અને તેનું વ્યાજ વર્તમાનમાં છે માટે વ્યાજને બાદ કરી

પ્રાથમિક ખાધ મેળવાય છે. જે ચાલુ વર્ષના આવક અને ખર્ચનો અંદાજ આપે છે. આવો ખ્યાલ આ પ્રકારની ખાધમાં વ્યક્ત કરાયો છે. પરંતુ ભારતમાં આ પ્રકારની ખાધનું નીતિવિષયક મહત્ત્વ ગણાતું નથી.

(5) વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરનું અમલીકરણ વિગતવાર સમજાવો.

➤ ભારતમાં બંધારણીય સુધારા બાદ 1 જુલાઈ 2017થી રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ઉઘરાવાતા 17 જેટલા પરોવેરાને સ્થાને 'વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરે - GST' ઉઘરાવવાનું શરૂ થયું છે. ભારતમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરાના અમલીકરણ અને વહીવટ માટેનું માળખું નીચે મુજબ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે :

1. વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર કાઉન્સિલની રચના : કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારો દ્વારા ઉધરાવવામાં આવતા પરોક્ષવેરા માટેના દરે અને નિયમો કેન્દ્ર અને રાજ્યો દ્વારા જુદી જુદી રીતે નક્કી થતા હતા. વિવિધ પરોક્ષવેરાની જગ્યાએ માત્ર એક જ કર GST લાગુ પડતો હોવાથી GSTના નિયમો અને તેના દર નક્કી કરવા માટે GST કાઉન્સિલની રચના કરવામાં આવી છે. આ કાઉન્સિલ કરવેરાના દર તથા કઈ વસ્તુ પર કેટલો GST લાગુ પડશે. તેની ભલામણ કરે છે. GST કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ ભારતના નાણાંમંત્રી રહેશે. જ્યારે કાઉન્સિલના સભ્યો તરીકે રાજ્યોના નાણાંમંત્રીઓ રહેશે. સામાન્ય રીતે હાલ GST કાઉન્સિલની મિટિંગ દર ત્રણ મહિને થાય છે.

2. GSTના દર : શરૂઆતના તબક્કે વસ્તુઓ અને સેવાઓ પર GSTના દર પાંચ પ્રકારે લેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

(i) 0 % દર : ખેતપેદાશો, શાકભાજી, છૂટક અનાજ, શિક્ષણ અને આરોગ્ય સેવાઓ જેવી વસ્તુઓ અને સેવાઓને GSTમાંથી મુક્ત રાખવામાં આવી છે. અર્થાત् આવી વસ્તુઓ અને સેવાઓ પર GSTનો દર 0 % છે.

(ii) 5 %, 12 %, 18 % અને 28 % દર : ઉપર (i) માં જણાવેલ વસ્તુઓ કે સેવાઓ સિવાયની વસ્તુઓ કે સેવાઓ પર 5 %, 12 %, 18 % અને 28 %ના દરે GST લાગુ પડે છે. મોટા ભાગે મોજશોખ અને પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય વસ્તુઓનો 28 %ના દરમાં સમાવેશ થાય છે

(iii) GSTમાં વળતર : GSTના અમલીકરણને લીધે જે રાજ્યોને આર્થિક નુકસાન થાય તે રાજ્યોને પાંચ વર્ષ સુધી GSTમાં વળતર આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

(iv) GSTથી મુક્ત વस્તુઓ અને સેવાઓ : GSTના અમલીકરણથી કેટલીક વસ્તુઓ અને સેવાઓ પર GST લાગુ પડતો નથી. હાલના તબક્કે તે વસ્તુઓ પર જૂના પરોક્ષવેરા જ લાગુ પડે છે. આવી વસ્તુ અને સેવામાં (a) માનવ વપરાશ માટેનો આલ્કોહોલીક લીકર અને (b) પેટ્રોલિયમ પેદાશો જેવી કે પેટ્રોલ, ડીઝલ, ફૂસ (ATF – Aviation Turbine Fuel) અને કુદરતી વાયુ. આ બધી વસ્તુઓ પર જૂના દરે જ કેરો ચાલુ રહે છે.

Thanks

For watching